श्रीमद्भगवद्गीताया यज्ञविवेचनम्

मीरा द्विवेदी

निखिलवेदशास्त्रोपनिषद्भूता कर्त्तव्यावबोधिका विश्वहितसम्पादिका जीवनोन्नयिका भारतीयसंस्कतेर्भूमिका श्रीमद्भगवद्गीता पराशरसूनुना लिपिबद्धा ईश्वरोक्ता दिव्या वाणी वरीवर्ति। ज्ञानभक्तिकर्मत्रिवेणीकल्पेयं नैराश्यकूपपतिताय विद्यत आशारश्मिसंचारिका। अत्र प्रोक्तेषु बहुविधविषयेषु यज्ञसिद्धान्तविवेचनं सविशेषं महत्त्वं धारयति निजसार्वभौमिकतया सार्वकालिकतया च। प्रस्तुते शोधलेखे श्रीमद्भगवद्गीतोक्तदिशा विवेच्यते यज्ञस्वरूपम्।

यज्ञशब्दः 'देवपूजासंगतीकरणदानार्थकाद् यजधातोः नङि कते निष्पद्यते।'[१] सामान्यतः शब्दे स्मिन् त्रिविधं कर्म सन्निहितम्– (१) देवपूजनम् (२) संगतीकरणम् (३) दानञ्च।

मानवजीवनं देवाधीनम्। 'देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति'[२] उक्तप्रकारेण दानदीपनद्योतनद्युस्थानसम्बद्धं सर्वं कार्यं देवनि–मित्तकम्। श्रीमद्भगवद्गीतायाः षोडशाध्यायानुसारं निर्भयतापवित्राज्ञाननि–ष्ठादानयज्ञशमदमस्वाध्यायतपसारल्याहिंसासत्याक्रोधशान्तिदयानिर्लोभादयः दैवीसम्पत्तेर्विशेषताः सन्ति।[३] एतैर्गुणैर्युतानां देवभूतानां सत्कारः, संगतिः परोपकरणञ्चेति यज्ञः। यज्ञः बहुविधः। मनुस्मत्यादिधर्मशास्त्रीय–ग्रन्थेषु पञ्चमहायज्ञाः सविशेषं निर्दिष्टाः।[४] गीतायां संकेतितं बहुविधानां यज्ञानामस्तित्वम्–''एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे।'' – (गीता, ४/३२)

सहजयज्ञः- अत्रोक्तो यज्ञो ग्नौ हव्यसामग्रीणां नास्ति नितान्तं क्षेपणकार्यं प्रत्युत चराचरात्मिकायाः सष्टेः सुचारुतया संचालनायास्त्येका परमोपयोगिनी व्यवस्था। यतो हि जडजङ्गमात्मके लोके स्मिन् यत्किञ्चिद् विद्यते तस्य जन्मना सहैव यज्ञः जनितः प्रजापतिना–

''सहयज्ञाः प्रजाः सष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वो स्त्विष्टकामधुक्।।''

(श्रीमद्भगवद्गीता ३/१०)

एवम् अभीष्टसंसिद्धये यज्ञो नाम नैसर्गिकी सहजव्यवस्थाजीवनस्य। निखिले जगति यज्ञः सहजरूपेण प्रचलति। यस्य यत् कर्म तत्तस्य यज्ञः। यज्ञस्य सहजकर्मणा स्वभावकर्मणा घनिष्ठः सम्बन्धः। यथा–सूर्यस्य सहजं

कर्म प्रकाशोर्जादानं, जलस्य जीवनं, वायोः प्राणाः, भूमेरन्नम्, अन्तरिक्षस्य स्थानदानं, मेघस्य वर्षणमिति सर्वे कुर्वन्ति निजसहजकर्माणि। कर्मं विना न को पि क्षणमपि तिष्ठति। परं समस्तं कर्म यज्ञार्थभावनया क्रियमाणं श्रेयसे सम्पद्यते–

''यज्ञार्थात्कर्मणो न्यत्र लोको यं कर्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय! मुक्तसङ्गः समाचर।।''

(श्रीमद्भगवद्गीता, ३/६)

एतेन सिध्यति यत् निष्कामभावनया यज्ञनिमित्तकं क्रियमाणं कर्म मोक्षदायकम्। मीमांसकाः स्वर्गसुखमेव परमं साध्यं मन्वते। तन्मते स्वर्गसुखदायकं कर्म बन्धनं न जनयति परं गीतायाः दष्टिः स्वर्गफलं विहाय मोक्षस्योपरि केन्द्रिता स्ति यतोहि स्वर्गदायकं कर्म प्रतिबन्धकमेव। अतः गीता यज्ञार्थकर्मणे उपदिशति। यज्ञार्थकर्मणि समग्रं प्रविलीयते–

''गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः।
यज्ञाया चरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते।।''

(श्रीमद्भगवद्गीता, ४/२३)

यज्ञार्थकर्म वस्तुतः कर्मयोग एव यतोहि क्रियते त्र निष्कामबुद्धया जगद्धिताय नैसर्गिकं कर्म। निष्काममूलस्य यज्ञस्य व्यापकार्थवत्तां महाभारतमपि समर्थयति–

''यज्ञो यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया।।
अनुयज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानुजगत्सदा।।
नायं लोको स्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चये।।''

(महा. शान्ति. २६८/३१,३४,४०)

तात्पर्यमिदमस्ति यद् यज्ञः चराचराणां जीवनव्यवस्था। यत्र यज्ञः तत्र जगत्, यत्र जगत् तत्र यज्ञः। उभौ परस्पराश्रयिणौ स्तः। यज्ञं बिना लोकं परलोकं वा किमपि न साध्यम्।

''नायं लोको स्त्ययज्ञस्य कुतो न्यः कुरुसत्तम् !

(श्रीमद्भगवद्गीता, ४/३१)

यज्ञभेदाः- गीतायां नैकेषां यज्ञानां वर्णनं लभ्यते। समासेन तेषां वर्णनं प्रस्तूयते –

ब्रह्मयज्ञः- ब्रह्मसाधनैः ब्रह्मत्वप्राप्तये ब्रह्म यद् यजते तद् ब्रह्मयज्ञः। यथा कथयति गीता–

''ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना।।''

श्रीमद्भगवद्गीता, ४/२४

अत्र अग्निर्ब्रह्म, कर्ता ब्रह्म, हवनक्रिया ब्रह्म, फलमपि ब्रह्म। बाह्यसामग्रीणां नास्त्यत्र काप्यावश्यकता। अत्रात्मसमर्पणबुद्धया साधकः ब्रह्मनिष्ठामधिगच्छति। '' ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति।''[५] ''सर्वं खल्विदं ब्रह्म''[६] इति भावयन् ब्रह्मरूपतानुसन्धानात् लोके भिन्नरूपसिद्धत्वाच्च लोकोपकारं करोति। आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरति ज्ञानी। 'बह्मार्पणेति'' इत्यस्मिन् श्लोके यत्किमपि ब्रह्मपदेन प्रोक्तं तत्सर्वं दश्यते धोलिखिते श्लोके' अहमिति' पदेन–

''अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधा हमहमौषधम्।
मन्त्रो हमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्।। (श्रीमद्भगवद्गीता, ६/१६)

एष यज्ञः जीवात्मयज्ञत्वेनाप्यवबोधयितुं शक्यते यतोहि एतस्मिन् यज्ञे जीवात्मा अहम्भावं जुहोति। '' ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति।'' 'ब्रह्मार्पणमिति' 'अहं हुतमिति' अंशद्वयेन स्पष्टं भवति यज्ञे आत्मार्पणस्य लोकोपकारिणी भावना सन्निहितास्ति। 'अहमिति' श्लोके क्रतुस्वधामन्त्राज्याग्न्यादय सर्वे विषयाः अहं पदेन निर्दिष्टाः। ब्रह्मेति अहमिति पदद्वयं समानार्थकम्। सर्वात्मसमर्पणविधिना निष्कामबुद्धया क्रियमाणं कर्म ब्रह्मयज्ञे ब्रह्मरुपतया अनुसन्धानात् मोक्षदायकं भवति।

दैवयज्ञः– देवा इज्यन्ते येन यज्ञेन सः दैवयज्ञः। कर्मयोगिनो देवार्चनात्मके यज्ञे निष्ठां धारयन्ति। गीता कथयति ''दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते''– (भ.गी. ४/२५) यदा कर्मकाण्डेषु काम्यबुद्धया सूर्याग्निचन्द्रेन्द्रवरुणादिवैदिकदेवानां पूजनं क्रियते तदा एष यज्ञः पुत्रपौत्रायुष्यगौधनधान्यादीनां कामनां पूरयति। ऋग्वेदे पि कथितमस्ति–

''मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः।
वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे।।

–ऋग्वेद १/११४/८

गीतायां प्रतिपादितो दैवयज्ञः श्रौतस्मार्तपरकं विधिविधानमेव नास्ति प्रत्युत देवविशेषं लक्ष्यीकत्यात्र द्रव्यादिभिः निर्ममत्वसाधनाय योगी कर्तव्यभावनया फलाकांक्षां विनैव ब्रह्मग्नौ स्वार्थपरतां समर्प्य ब्रह्मरूपतां भजति। ब्रह्मौ तिलतण्डुलघतयवादिक्षेपणकाले 'सूर्याय स्वाहा, इदं सूर्याय इदं न मम, अग्नये स्वाहा इदं अग्नये इदं न मम' इत्यादिव्याहृतिषु

निहिता निर्ममत्वभावना एव बलवती भवती। लोकहितसम्पादनाय योगी देवान्प्रीणयति।

मानवजीवनं देवानां पूजनसङ्गतीकरणदानसमाश्रितम्। अन्नधान्यवनस्पतिजलप्रकाशादीन् मानवो देवेभ्य एव गहृणाति। अतः मानवस्यापि कर्तव्यमस्ति यत् यज्ञमाध्यमेन देवान् सन्तर्पयतु। तेषु सन्तप्तेष्वेव जगदुन्नतिः शक्या। गीतायाः संकेतो स्ति विषये स्मिन् –

''देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ।।
इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः।।

(श्रीमद्भगवद्गीता, ३/११, १२)

अतः मानवो देवप्रीत्यर्थं यजित्वा प्रतिफले सुखान्वितं समद्धिमन्तं जीवनं प्राप्तुं शक्नोति। कालिदासो पि श्लोकेनामुना प्रभावितः सन् निर्दिशति सङ्गतीकरणात्मकयज्ञकर्मोपादेयताम् अभिज्ञानशाकुन्तले प्राग्भरतवाक्ये–

''भवतु तव विडौजा प्राज्यवष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञो वज्रिणं प्रीणयस्व।
गणशतपरिवर्तैरेवमन्योन्यकत्यै-
र्नियतमुभयलोकानुग्रहं श्लाघनीयैः।।– (७/३४)

तात्पर्यमिदमस्ति यत् देवा मानवान् भावयन्ति, मानवाश्च देवान् प्रीणयन्ति। एवंभूते सत्येव सष्टिचक्रं संचरति। वायुजलसूर्यपथ्वीचन्द्रादयः प्रकत्यां स्थितानि अन्यान्यतत्त्वानि च निजदिव्यगुणैः शक्त्या च जलान्नादिदानमाध्यमेन निजदेवत्वं ख्यापयन्तः मानवजीवने साहाय्यं कुर्वन्ति।

अन्ये यज्ञाः- ब्रह्मयज्ञः दैवयज्ञश्च साध्यभूतौ स्तः। एतयोः सम्पादनं साधनभूतैर्द्रव्यादियज्ञैः क्रियते। ज्ञानिनां निष्ठा ब्रह्मयज्ञे भवति, कर्मयोगिनां च दैवयज्ञे। अन्यैर्यज्ञैः चित्तशुद्धिमाध्यमेन ब्रह्मयज्ञस्य दैवयज्ञस्य च योग्यता आयाति। अधोलिखिते श्लोके गीता साधनभूतयज्ञानां तेषां याजकानां निर्देशं करोति–

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः।।

(श्रीमद्भगवद्गीता, ४/२८)

श्रीमद्रामानुजाचार्यो निजभाष्ये कथयति ''केचित् कर्मयोगिनः, द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याण्युपादाय देवार्चने प्रयतन्ते, केचिच्च दानेषु, केचिच्च योगेषु, केचिच्च होमेषु एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः। केचित्तपोयज्ञाः कच्छ्रचान्द्रायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति। योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति। केचित्स्वाध्यायाभ्यासपराः, केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपराः।''[७]

अत्र यद्यपि नास्ति विभागः साध्यसाधनत्वेन तथापि 'द्रव्याण्युपादाय देवार्चने प्रयतन्ते'' इत्यनेन वाक्यांशेन सिध्यति यत् द्रव्ययज्ञः तपोयज्ञः, योगयज्ञः, स्वाध्याययज्ञः, ज्ञानयज्ञश्च साधनभूतयज्ञा एव। समासेन एतेषां वर्णनं क्रियते।

द्रव्ययज्ञः- शंकराचार्यभाष्यानुसारं[८] तीर्थेषु यज्ञबुद्धया द्रव्यविनियोगः द्रव्ययज्ञः। अस्य कर्तारः द्रव्ययज्ञाः। रामानुजाचार्यस्य मते देवतार्चनाय निमित्तीभूतं द्रव्यदानयोगहोमादिविधानं द्रव्ययज्ञः।[९] गीतायाः पैशाचभाष्य–कारश्रीमद्हनुमतो नुसारमपि हिरण्यगवादीनां दानं द्रव्ययज्ञः।[१०] द्रव्ययाजकाः दानमेव यज्ञत्वेन सेवन्ते।

दानं बिना यज्ञकार्यं न सम्भवति। दानन्तु सत्वरजस्तमोभेदात् त्रिविधम्। यद्दानं निरपेक्षभावेन देशकालपात्रानुरूपं सात्त्विकभावेन क्रियते तत् यज्ञरूपं भवति।[११] अयं यज्ञः जनोपयोगी लोककल्याणकारी च भवति। यतोहि धनिकाः जनकल्याणाय जगद्धिताय स्वधनं दानादिरूपेण जुहोति। वापीकूपतड़ागमन्दिरशालादीनां निर्माणायापि धनादिकं यच्छति। इदं सर्वं यदा लौकिककाम्यभावनां बिना सम्पाद्यते तदा पापनिवत्तिकारकं चित्तशुद्धिदायकं भूत्वा यज्ञरूपे मोक्षमार्गं प्रशस्तीकरोति।

तपोयज्ञः- अयं यज्ञः चित्तात्मशुद्धिहेतुत्वाद् ब्रह्मदैवादियज्ञानां साधनभूतः। अत्र चान्द्रायणादिव्रतोपवाससाधनैः तपस्विनः शीतोष्णद्वन्द्वानि सोढुं शक्नुवन्ति। गीतायाः सप्तदशाध्याये कायिकं वाचिकं मानसञ्च तपः सत्त्वादिगुणत्रयविभागेन पुनः त्रिविधं प्रोक्तम्। देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजन–शौचार्जवब्रह्मचर्याहिंसानुष्ठानं कायिकं तपः मन्यते।[१२] यतोहि एतत्सर्वं शरीरमाध्यमेन साध्यम्। अनुद्वेगकरसत्यप्रियहितभाषणं स्वाध्यायानुष्ठानं च वाङ्मयतपरुच्यते।[१३] शान्तिसौमनस्यसंयमभावसंशुद्धिसंधारणञ्च मानसतपः कथ्यते।[१४] एतत् त्रिविधं तपः यदा फलाकांक्षाविरहिते सति परमश्रद्धया–नुष्ठीयते तदा तस्य सात्त्विकं स्वरूपं यज्ञरूपतां भजते।[१५]

योगयज्ञः- श्रीमद्भगवद्गीतायां योगस्यानुष्ठानमपि यज्ञात्मकं प्रतिपादितम्। योगिजनः चित्तवत्तिं निरुध्य यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार–धारणाध्यानसमाधियोगसाधनैः मनःप्राणेन्द्रियाणि संयम्य आत्मनः परेषां हितार्थं लोकसंग्रहात्मकं कत्यं करोति। अस्मिन् यज्ञे आत्मसंयमस्य भावना सर्वोपरि भवति। यथानिर्देशो विद्यते धोलिखिते श्लोकद्वये–

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति।।
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते।।

(श्रीमद्भगवद्गीता, ४/२६–२७)

प्राणायामो ष्टाङ्गयोगस्यास्त्येकमङ्गम्। गीतायां प्राणायामयज्ञस्यापि चर्चास्ति। एतस्मिन् यज्ञे प्राणायामपरायणो योगी पूरककुम्भकरेचकविधिभिः श्वासप्रश्वासयोः गती निरुध्याहारदिकं नियन्त्र्य प्राणान् प्राणेषु जुहोति –

अपाने जुह्वि प्राणं प्राणे पानं तथापरे।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः।।
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति।।

(श्रीमद्भगवद्गीता, ४/२६–३०)

अनेन प्रकारेण योगशास्त्रानुकूलं योगं विधाय रागद्वेषविरहितो सन् देहातिरिक्तशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानात् ज्ञानदीप्तो योगी मोक्षमार्गानुगामी भवति। यावत् पर्यन्तं जगति निवसति तावत् पर्यन्तं जगद्धितार्थं चरित।

स्वाध्याययज्ञः - यत्किमपि गुरोर्गहीतं तेषां सर्वेषां वेदादिशास्त्राणां सततम् अभ्यासः स्वाध्याययज्ञः। एतस्मिन् यज्ञे आत्मोन्नतये समाजकल्याणाय चावश्यकीभूतानां विद्यानां अर्जनम् अभ्यासश्च क्रियते।

ज्ञानयज्ञः - साधनभूतेषु यज्ञेषु ज्ञानयज्ञः प्रमुखः। ज्ञानमाध्यमेन सम्पाद्यते सौ यज्ञः। ज्ञानं द्विविधम्– भौतिकं भौतिकेतरञ्च। वेदोपनिषदा–दिषु इदं ज्ञानं परापराविद्यारूपेण प्रतिपादितम्।[१६] जगद्धिताय लोक–कल्याणाय द्वयोः सामञ्जस्यम् अभीष्टम्।[१७] लोके स्मिन् व्यवहारपरिस्पन्द–नाय अपराविद्यायाः सष्टिविद्यायाः ज्ञानमपेक्ष्यते। पारलौकिकाभ्युत्थानाय पराविद्याया ज्ञानमपेक्षते। पूजनदानसङ्गतीकरणात्मके ज्ञानयज्ञे यत्किमपि ज्ञानमस्मदधीनं तत्सर्वं परेषां कतेध्यापनं ज्ञानयज्ञः। गुरुं देवं मत्वा तस्य सत्कारः करणीयः। गुरोः सत्कारः शिष्यस्य कर्तव्यः, शिष्ययोग्यतावर्धनं गुरोः कर्तव्यम्। उभौ परस्परं भावयन्तौ यज्ञं सम्पादयन्तौ निजोन्नतिं जगदुन्नतिं

च कुर्याताम्। ज्ञानयज्ञः ब्रह्मत्वप्राप्तये साधनम्। ''सर्वं खल्विदं ब्रह्म'' (छा. उप. ३/१४/१) इति श्रुतिवाक्यसम्मतं ज्ञानं लभते योगी। आत्मरूपदर्शनात् सः शोकमुत्तरति। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः।

अनेन प्रकारेण ज्ञानयज्ञस्य परिणति ब्रह्मयज्ञ एव भवति ब्रह्मत्वसाधनादेव सौ यज्ञः सर्वविधयज्ञेषु प्रशस्यतमो मन्यते –

''श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते।।''

(श्रीमद्भगवद्गीता, ४/३३)

गीतायां बहुत्र ज्ञानयज्ञस्य महिमा गीता कर्मणः श्रेष्ठता च प्रतिपादिता।[१८] कर्मफलस्य सर्वस्यान्तर्भावो ज्ञाने भवति। कामेषु काम्यमानेषु फलेषु संकल्पं विहाय क्रियमाणानि कर्माणि ज्ञानाग्निमनुप्रविश्य दंदह्यन्ते।[१९]

अनेन प्रकारेण गीतायां ब्रह्मदेवद्रव्यतपज्ञानस्वाध्यायादयः बहुविधाः वेदविहिताः यज्ञाः निर्दिष्टाः। एते सर्वे यज्ञास्त्रिगुणात्मकाः सन्ति। यतोहि चराचरात्मकं जगदिदं त्रिगुणात्मकमेव। श्रद्धात्रयविभागनामके सप्तदशाध्याये यस्य त्रिगुणात्मकता प्रतिपादिता।

सात्त्विकयज्ञः - फलेप्साविरहितः शास्त्रसम्मतो यो यज्ञः समाहितचेतसा याजकेन कर्तव्यं मत्वा सम्पाद्यते सः सात्त्विक यज्ञः–

''अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदष्टो य इज्यते।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः।।''

(श्रीमद्भगवद्गीता, १७/११)

राजसयज्ञः - प्रदर्शनभावनया फलाकांक्षां मनसि सन्निधाय दम्भभावेन यदिज्यते तत्सर्वं राजसयज्ञः। यज्ञकर्तुश्चेतसि स्थिरतायाः शान्तेरभावात् एष यज्ञो दुःखं ददाति –

''अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्।
इज्यते भरतश्रेष्ठं तं यज्ञं विद्धि राजसम्।।''

(श्रीमद्भगवद्गीता, १७/१२)

तामसयज्ञः - शास्त्रविधिं विना श्रद्धाविरहितो न्नदानादिशून्यो मन्त्रहीनो दक्षिणावर्जितो यज्ञस्तामसः कथ्यते। एतेन न तु याजकस्य लाभो न वा यजमानस्य। सर्वेषामहितमेवैतेन सम्भाव्यते –

''विधिहीनमसष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते।।'' - (गीता, १७/१३)

पूर्वोक्ताः ब्रह्मदैवादियज्ञाः सर्वे सत्त्वादिगुणवैशिष्ट्यात् त्रिविधाः भवन्ति। एवं बहुविधा यज्ञाः श्रीमद्भगवद्गीतायां प्रतिपादिताः।

गीतायां प्रतिपादितस्य यज्ञस्य व्यावहारिकता - उपर्युक्तेन विवेचनेन विशदीभवति यत् यज्ञो ग्नौ हव्यसामग्रीणां क्षेपणमात्रं नास्ति प्रत्युत जीवनव्यापिनी जगन्व्यापिनी स्वाभाविकी क्रिया विद्यते। आजन्मनः मत्युपर्यन्तम्, आसष्टेः प्रलयपर्यन्तं प्रचलति यज्ञक्रिया सर्वेषां चराचराणां जीवने। गीतायास्ततीयाध्याये परमात्मना संचाल्यमानं यज्ञचक्रं वर्णितमस्ति। अनेनैव जगतः स्थितिर्विद्यते। एतेन विना सष्टिचक्रमपि नैव चलति। यथोक्तं निम्नांकितेषु श्लोकेषु –

''अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः।।
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्।।
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।।''

(श्रीमद्भगवद्गीता, ३/१४–१६)

महाभारते [२०] मनुस्मतावपि [२१] यज्ञचक्रस्योल्लेखः प्राप्यते। इदं यज्ञात्मकं सष्टिचक्रं प्राणिमात्रस्थ कर्माधीनम्। अतः सर्वेषां कर्तव्यमस्ति यत् यज्ञार्थकर्म करणीयम्। तत्र लोकोपकारस्य सर्वभूतहितकारिणी भावना निगूढा स्ति। ये आत्मोदरम्भरा निजतुष्टये न्नादीनि संस्कुर्वन्ति ते पापभाजः। ये अन्नादीनि संस्कत्य तैः प्रथमं यज्ञं कुर्वन्ति देवनभूतादीनि सन्तर्प्य तदनन्तरमवशिष्टं भुञ्जन्ति ते सर्वपापैः विमुच्यन्ते –

''यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्विषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्।।''

(श्रीमद्भगवद्गीता, ३/१३)

वेदस्यापि निर्देशो स्ति यत् ''केवलाघो भवति केवलादी।।''[२२]

मानवो विवेकशीलः स्वतन्त्रज्ञानेच्छाक्रियाधरो जीवः। अतः यदि स यज्ञचक्रानुकूल्येन चरिष्यति तदा सुखं लप्स्यते, यदा स्य प्रातिकूल्येन चरिष्यति तदा धोगतिं यास्यति गीताया निर्देशो स्त्यस्य कते यत् जीवनमेव निष्फलम्।

''एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति।।''

(श्रीमद्भगवद्गीता, ३/१६)

लोकसंग्रहः यज्ञश्च - यज्ञस्य लोकसंग्रहेण घनिष्ठः सम्बन्धः। लोकसंग्रहे भवति लोकोपकारस्य भावना। लोकानां जनानां देशवासिनां वा संग्रहः अर्थात् सम्यक् प्रकारेण ग्रहणं धारणमिति लोकसंग्रहः। लोकसंग्रहात्मके यज्ञे जनानां हिताहितं समीक्ष्य सर्वेषां कल्याणेच्छा सर्वोपरि विलसति। लोकसंग्रहो यज्ञार्थकर्मणा सम्पाद्यते। राधाकष्णन्महाभागानुसारं लोकसंग्रहस्याभिप्रायः समाजे संसारे वा जनानां पारस्परिकं सामञ्जस्यमस्ति। जगतो भौतिकतापनिवारणं तेषां कत्याकत्यनियन्त्रणञ्च पारस्परिकसामञ्जस्येन विना पूर्णम्। अनेन समाजस्य नैतिकदशा धोपतनं नैव सम्भाव्यते। सामान्यजनजीवने भ्रातभावस्य प्रतिष्ठापि भवत्येतेन।[२३]

लोकमान्यबालगंगाधरतिलकानुसारमपि लोकसंग्रहे सर्वहितकारिणी निजोत्सर्गप्रचारिणी महती भावना नस्यूता विद्यते। न केवल मानवानां प्रत्युत त्रिलोकस्य निखिलजीवानां धारणं पोषणं लोकसंग्रहेण शक्यम्।[२४]

एवं गीतोक्तदिशा मानवजीवने मानवेतरजीवने च प्रतिक्षणं यज्ञश्चलति। यतोहि जीवने ''नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकत्।'' मानवो कर्मशीलो तो यत् किंचित्कुर्याद् यज्ञभावनयैव कुर्यात्। देवपूजासङ्गतीकरणदानात्मकं यज्ञार्थकर्म कत्वा सः दोषभाक् न भवति। परं यत् कर्म स्वार्थनिमित्तकं तत् सम्पाद्य पतनोन्मुखो भवति। गीतायां श्रेयस्कामिने श्रेयो धिगन्तु द्विधा निष्ठा प्रोक्ता ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् (३/३)। अर्थात् केचिद् ज्ञाननिष्ठां भजन्ति केचिच्च कर्मनिष्ठाम्। केचिद् ज्ञानमार्गानुगामिनः केचिच्च कर्ममार्गानुगामिनः। फलतः यज्ञस्य उभयविधस्वरूपप्रकाशनं करोति गीता। ज्ञानिनः ब्रह्मयज्ञं सम्पाद्य मुक्तिं भजन्ति कर्मयोगिनः कर्मयोगिनः द्रव्यादियज्ञं विधाय च। यथा –

''सर्वे प्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः'' गीता, ४/३०

पूजासङ्गतिदानपरोपकारात्मके यज्ञे ईश्वरो निवसति। अतः कथयति गीता – ''तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्''। अतः लोकापकारनिमित्तकं यज्ञ कर्म सर्वैः विधातव्यम्।

संस्कत एवं वैदिक अध्ययन विभाग
४–धन्वन्तरि निवास, वनस्थली विद्यापीठ
वनस्थली (टोंक) राज. ३०४ ०२२

सन्दर्भा -

[१] (क) यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्। अष्टाध्यायी (पाणिनि) ३/३/९०
(ख) वामन शिवराम आप्टे, संस्कत हिन्दी कोश, ८२३
[२] निरुक्तम्, ७/४/१५
[३] श्रीमद्भगवद्गीता, १६/१–३
[४] मनुस्मतिः, ३/७०–७२
[५] बहदारण्यकोपनिषद्, ४/४/६
[६] छान्दोग्योपनिषद्, ३/१४/१
[७] रामानुजभाष्यम् – (श्रीमद्रामानुजाचार्यः) श्रीमद्भगवद्गीता, शांकरभाष्याद्येकादशटीकोपेता – प्रथमोभागः, परिमलपब्लिकेशन्स, दिल्ली, १९८५, प. ४३०
[८] शांकरभाष्यम्, पूर्वोक्तम्, प. ४३०
[९] रामानुजभाष्यम् (श्रीमद्रामानुजाचार्यः) पूर्वोक्तम्, प. ४३०
[१०] पैशाचभाष्यम् (श्रीमद्हनुमान्), पूर्वोक्तम् प. ४३१
[११] श्रीमद्भगवद्गीता, १७/२०, २४
[१२] पूर्वोक्तम, १७/१४
[१३] पूर्वोक्तम, १७/१५
[१४] पूर्वोक्तम, १७/१६
[१५] पूर्वोक्तम, १७/१७,२४
[१६] अथर्ववेदः, ११/८/२३, ईशावास्योपनिषद्, ९, १०
[१७] ईशावास्योपनिषद्, ११
[१८] ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणि., (गीता, ४/३७) नहि ज्ञानेन सदशम्, (गीता, ४/३८)
[१९] यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणां तमाहुः पण्डितं बुधाः।। श्रीमद्भगवद्गीता, ४/१९
[२०] यज्ञात्प्रजा भवति नभसतो म्भ इवामलम्।।
अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपगच्छति।
आदित्याज्जायते वष्टिर्वष्टेरन्नं ततः प्रजाः।। – शान्तिपर्व, २६/१०, ११
[२१] मनुस्मतिः, ३/७६
[२२] ऋग्वेदः, १०/११७/६
[२३] राधाकष्णन् (भगवद्गीता हिन्दी अनुवाद) प. १६८
[२४] गीतारहस्य (बाल. गं. तिलक, हिन्दी अनुवाद) २००२, प. २१७

———ooo———